

شاهراه بلاغت فارسی

(در سنامه علوم بلاغت با نمونه‌هایی از دیوان همای تبریزی)

جلد ۱

(معانی و بیان)

دکتر فاضل عباس زاده

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد پارس آباد معان

دکتر محمد آریف

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان

با مقدمه دکتر سید محمد حسینی کازرونی

- سرشناسه : عباس‌زاده، فاضل، ۱۳۵۶ -
عنوان و نام پدیدآور : شاهراه بلاغت فارسی: درسی‌نامه علوم بلاغت با نمونه‌هایی از دیوان همام تبریزی / فاضل عباس‌زاده، حسین آریان ؛
با مقدمه سیداحمد حسینی کازرونی.
مشخصات نشر : زنجان: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد زنجان، معاونت پژوهشی، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهر : ۲ :
شابک : دوره: 4-978-964-10-5658-7، ج: ۱: 6-978-964-10-5654-10، ج: ۲: 7-978-964-10-5657-10
وضعیت فهرست نویسی : فیلد :
مندرجات : ۱. معانی - ج. ۲. ترفندهای بدیعی
عنوان دیگر : درسی‌نامه علوم بلاغت با نمونه‌هایی از دیوان همام تبریزی.
موضوع : فارسی - زبان و بیان
موضوع : Persian language - Rhetoric
شناسه افزوده : آریان، حسین، ۱۳۵۰ -
شناسه افزوده : حسینی کازرونی، سیداحمد، ۱۳۲۰ -
شناسه افزوده : دانشگاه آزاد اسلامی، واحد زنجان، معاونت پژوهشی
رده بندی کنگره : ۱۳۹۸ ش ۲/ع ۲۳۵۶/PIR
رده بندی دیویی : فا ۴۲۰۷۸-
شماره کتابشناسی ملی : ۵۵۹۸۵۸۲

ناشر: معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد زنجان

قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

مؤلفین: دکتر فاضل عباس‌زاده، دکتر حسین آریان

چاپ: اول بهار ۱۳۹۸

انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان - معاونت علمی

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

هرگونه چاپ یا تکثیر محتویات این اثر به موجب بند ۵ از ماده ۲ قانون حمایت از حقوق مولفان و مصنفان و هنرمندان، بدون اجازه کتبی مولف ممنوع می‌باشد. متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

فهرست مطالب

۱.....	مقدمه‌ی مؤلف
۱.....	نقد
۲.....	آشنایی‌زدایی
۵.....	مقدمه‌ی دکتر کازرونی
۸.....	بلاغت کلام
۱۱.....	مختار
۱۳.....	چهارمی بلاغت
۱۵.....	تاریخچه ادب بلاغت
۱۹.....	فصل اول: ماهیت‌های بلاغی و معانی
۲۰.....	بخش اول: اجزای بلاغی
۲۲.....	* فصاحت کلمه
۲۲.....	۱. رمندگی واجی (تأثیر و رف)
۲۲.....	۲. استفاده از واژگان ناشناخته (غریب‌ها و افعال)
۲۴.....	۳. ناهنجاری دستوری (مخالفت با قیاس)
۲۴.....	الف - استفاده کردن کلمات غیر عربی از عربی
۲۴.....	ب - آوردن صفت‌های غلط به موصوف
۲۴.....	ج - کلمات مشدد را بدون تشدید و یا کلمات سبک را مشدد آوردن
۲۵.....	د - تحریف حرف روی به خاطر قافیه‌سازی
۲۵.....	ذ - استفاده از فعل در معنای نادرست یا به کار بردن هم‌کرد نادرست
۲۵.....	ر - تخفیف غلط: که موجب بدخوانی و بدفهمی واژه‌ها می‌شود
۲۶.....	ز - جدا آوردن پیشوندهای فعلی و فاصله انداختن بین پیشوند و فعل
۲۶.....	ژ - ساخت فعل‌های جعلی
۲۸.....	س - افزودن حرف یا حروفی به اصل کلمه به خاطر وزن و قافیه
۲۸.....	ش - پیگانه مایی
۲۸.....	ط - نادرستی نوشتاری (غلط‌های املایی)
۲۹.....	۴. استفاده از واژگان عامیانه (ابتذال)
۳۰.....	۵. گوش خراشی (کراهت در سمع)
۳۱.....	۶. گزاف واژه (حشو قبیح)
۳۲.....	* فصاحت کلام
۳۲.....	۱. رمندگی آوایی واژه‌ها (تأثیر کلمات)

۲. رمزنگی معنایی (تنافر معنوی).....	۳۳
۳. ناهنجاری دستوری در ساخت جمله (ضعف تألیف).....	۳۳
الف- پیچیدگی واژگانی در یافت کلام (تعقید لفظی به خاطر ضعف در تألیف و ترتیب واژه‌ها)....	۳۳
ب- تقصیر.....	۳۵
ج- عدم مطابقت نهاد با فعل.....	۳۶
۴. تکرار غیر هنری.....	۳۶
الف- تتابع اضافات.....	۳۶
ب- کثرت تکرار.....	۳۷
۵. براداد بیانی.....	۳۷
الف- تعقید معنوی.....	۳۷
ب- تراجم سو و اامزایی بیش از حد.....	۳۸
ج- کلیه‌های افعی (آرایه‌ها و تصاویر مبتذل).....	۳۹
۶. سخته عروضی.....	۳۹
۷. مستقیم‌گویی و حر، سری.....	۴۰
۸. عیوب قافیه (قوافی نادرست).....	۴۱
حروف قافیه.....	۴۱
حرکات قافیه.....	۴۲
مهمترین عیوب قافیه.....	۴۲
الف- اقوا.....	۴۲
ب- اکفا.....	۴۴
ج- سناد.....	۴۵
د- ایطلا.....	۴۶
ر- شایگان.....	۴۷
ط- غلو.....	۴۸
بخش دوم: معانی.....	۵۰
احوال مسندالیه.....	۵۱
* معرفه آوردن مسندالیه.....	۵۱
** نکره آوردن مسندالیه.....	۵۵
*** اطلاق مسندالیه.....	۵۹
**** تقیید مسندالیه.....	۶۰
***** ذکر یا حذف مسندالیه.....	۶۱
** حذف مسند.....	۶۴

۶۵	*** تقدیم مسند بر مسندالیه
۶۷	جملات انشایی و اغراض آنها
۶۷	* اغراض جملات امری
۷۵	** نهی و اغراض آن
۷۶	*** اغراض ندا
۷۷	**** استفهام و اغراض آن
۸۶	خبر و اغراض آن
۹۱	صل و وصل
۹۲	* مواضع وصل
۹۴	** مواضع فصل
۹۶	کمال اعطاء
۹۷	سر و قیاس
۱۰۰	ایجاز باب مدوات
۱۰۳	** مساوات
۱۰۴	ایضاح بعد از ابهام
۱۰۵	ذکر خاص بعد از عام
۱۰۶	تکرار
۱۰۶	اعتراض
۱۰۷	تکمیل
۱۰۸	تتمیم
۱۰۹	ایغال
۱۱۰	تذیل
۱۱۱	فصل دوم: بیان
۱۱۲	معنی لغوی و تعریف اصطلاحی بیان
۱۱۲	تأثیر علم بیان در کلام
۱۱۵	تشبیه
۱۱۸	انواع تشبیه بر اساس ذکر یا حذف وجه شبه و ادات تشبیه
۱۱۸	الف - تشبیه گسترده
۱۲۰	ب - تشبیه بلیغ
۱۲۲	انواع تشبیه بلیغ
۱۲۲	تشبیه بلیغ فعلی اسنادی
۱۲۵	تشبیه بلیغ فعلی غیراسنادی

۱۲۵	تشبیه بلیغ اضافی
۱۲۹	تشبیه بلیغ حرفی
۱۲۹	انواع تشبیه بر اساس ذکر یا حذف وجه شبه
۱۲۹	الف- تشبیه مفصل
۱۳۳	ب- تشبیه مجمل
۱۳۷	انواع تشبیه بر اساس ذکر یا حذف ادات تشبیه
۱۳۷	الف- تشبیه مرسل
۱۳۹	ب- تشبیه مؤکد
۱۴۱	انواع تشبیه از نظر مفرد و مرکب بودن طرفین آن
۱۴۲	مفرد و مرکب
۱۴۳	طرفین تشبیه بر مبنای طلاق
۱۴۴	طرفین تشبیه مفرد
۱۴۶	مشبه مفرد مطلق و مشبه به مفرد مقید
۱۴۷	یکی از طرفین مفرد و یکی مرکب
۱۴۸	طرفین تشبیه، هر دو مرکب
۱۵۰	تشبیه از نظر حسی و عقلی
۱۵۱	۱- تشبیه حسی الطرفین (مشبه و مشبه به، هر دو حسی)
۱۵۲	۲- تشبیه عقلی الطرفین (مشبه و مشبه به، هر دو عقلی)
۱۵۴	۳- مشبه حسی و مشبه به عقلی
۱۵۵	۴- مشبه عقلی و مشبه به حسی
۱۵۶	تشبیه خیالی
۱۵۷	تشبیه وهمی
۱۵۸	تشبیه تمثیل
۱۶۲	تشبیه مضمیر یا ضمنی
۱۶۶	تشبیه تفصیل
۱۷۰	تشبیه قلب یا مقلوب
۱۷۲	تشبیه مطلق
۱۷۳	تشبیه مفروق
۱۷۷	تشبیه ملقوف
۱۷۹	تشبیه تسویه
۱۸۰	تشبیه جمع
۱۸۲	تشبیه مشروط

۱۸۳	وجه شبه و تقسیمات آن
۱۸۴	۱- وجه شبه تحقیقی
۱۸۵	۲- وجه شبه تخیلی
۱۸۶	۳- وجه شبه واحد
۱۸۷	۴- وجه شبه متعدد
۱۸۸	۵- وجه شبه مرکب
۱۸۹	۶- وجه شبه محسی
۱۹۰	۷- وجه شبه عقلی
۱۹۲	- وجه شبه دوگانه
۱۹۴	استعاره
۱۹۷	اغراض استعار
۱۹۷	ماهیت استعار
۱۹۸	کارکردهای روشنائی استعاره
۲۰۰	ارکان استعاره
۲۰۰	۱- استعاره مصرّحه
۲۰۳	۲- استعاره مکتبه
۲۰۹	استعاره تخیلیه
۲۱۰	استعاره اصلیه
۲۱۲	استعاره تبعیه
۲۱۳	استعاره مرشحه (پرورده)
۲۱۶	استعاره مجرّده
۲۱۸	استعاره مطلقه
۲۲۰	استعاره مجموعه
۲۲۳	مجاز
۲۲۴	مجاز به اعتبار واضح
۲۲۴	مجاز مرسل
۲۲۴	مجاز به اعتبار علاقه
۲۲۵	انواع مجاز در دیوان همام بر پایه‌ی علاقه
۲۲۵	۱- علاقه‌ی حال و محل یا ظرف و مظهر
۲۲۷	۲- علاقه‌ی لازمیت و ملزومیت
۲۲۷	۳- علاقه‌ی ماکان و مایکون
۲۲۸	۴- علاقه‌ی آلیت

- ۲۲۹ ۵- علاقه‌ی سببیت یا علت و معلول
- ۲۳۰ ۶- علاقه‌ی مجاورت
- ۲۳۰ ۷- علاقه‌ی کلیت و جزئیت
- ۲۳۲ کنایه
- ۲۳۳ نقش فضای جمله در درک کنایه
- ۲۳۴ انواع کنایه به اعتبار وسایط و سیاق عبارت
- ۲۳۶ فرق مجاز و کنایه
- ۲۳۶ کارکردهای هنری کنایه
- ۲۴۰ کتابخانه

مقدمه‌ی مؤلف

دانش بلاغت از دانش‌های کاربردی به شمار می‌رود که هدف از آن مزیت بخشیدن به سخن یا مصونیت آن از اشتباهات غیردستوری است. آگاهی بر «صرف و نحو»، «بیان»، «بدیع»، «معانی» و «عروض و قافیه» امری بسیار ضروری، در کنار فهم معانی دقیق واژه‌های آثار ادبی است و از یکدیگر جدایی نمی‌پذیرند. عموماً بدیع، بیان و معانی جنبه‌های فصاحت و بلاغت آثار و زیبایی‌های هنری آن‌ها را مورد توجه قرار می‌دهند. یاکوبسن معتقد است که جوهر شعر در فرمولای کرمی آن نهفته است که از نحو شعری برمی‌آید. در نتیجه اندیشه‌ای بالنده همراه با لطافت روحی، ذوق، اسم و انس با اسلوب‌ها و شیوه‌های هنری آثار ادبی و مسلح شدن به تمام شاخه‌های علوم بلاغی می‌تواند ما را به حوزه‌های ناشناخته‌ی اعجاز بلاغی آثار ادبی و زبان سحرانگیز شاعران رهنمون شود.

تحصیل و فراگیری اکثر روش‌های روسی از جمله آیین نگارش، دستور، عروض، بلاغت، سبک-شناسی، انواع ادبی ... نهایتاً به مقوله بعد ادبی منتهی می‌شود و آن کوششی است برای فهم بیشتر اثر ادبی و التذاذ عمیق‌تر از آن، در تشخیص و میزان نوآوری در کیفیت سخنوری و تقلید و تأثیرپذیری سخنوران از هم‌عصران. بلاغت نقش بنیادی و اساسی دارد. (گلی، ۱۳۸۸: ۲۵)

نقد

نقد در نزد پیشینیان بیشتر مربوط به یافتن معایب اثر می‌باشد. اما امروزه مراد از آن یافتن عیوب اثر مورد بررسی نیست. «زیرا نقد ادبی به بررسی آثار، رجه یک و مهم ادبی می‌پردازد و در این گونه آثار بیش از این که نقاط ضعف مهم باشد، نقاط قوت مطرح است. لذا منتقد ادبی می‌کوشد با تجزیه و تحلیل آن اثر ادبی اولاً ساختار و معنی آن را، برای خوانندگان روشن کند و ثانیاً قوانینی را که باعث اعتلای آن اثر ادبی شده است، توضیح دهد.» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۲)

یکی از مکتب‌های نقد ادبی که در سال ۱۹۱۴ در روسیه و با انتشار رساله‌ای به نام «رستاخیز واژه» توسط شک洛夫سکی ظهور پیدا کرد فرمالیسم بود. «اولین انجمنی که به شکل قانونمند به ارائه‌ی نظریات فرمالیستی پرداخت، انجمن زبان‌شناسی مسکو بود. این انجمن به ریاست رومن یاکوبسن در سال ۱۹۱۵ تأسیس شد. انجمنی دیگر به نام انجمن پژوهش زبان

شعری که مخفف آن را به زبان روسی آپویاز می‌گفتند در سال ۱۹۱۶ در پترزبورگ تشکیل شد. در این انجمن زبان‌شناسان و منتقدان بزرگی فعالیت داشتند. (شایگان‌فر، ۱۳۸۰: ۴۲) از جمله مفاهیم کاربردی در نظریات نقد هنری و ادبی، آشنایی‌زدایی است.

آشنایی‌زدایی

شکلوفسکی عقیده دارد که کارکرد اصلی ادبیات همان آشنایی‌زدایی است. با این توضیح که هنر ادراک حسی ما را از نو سازمان می‌دهد و قواعد آشنا و عادی را دگرگون می‌کند. هنر و ادبیات عادات ما را تغییر می‌دهند و آشناها را در چشم ما بیگانه می‌نمایند. (محمدی، ۱۳۸۰: ۱۲۲) روش‌های مختلفی برای آشنایی‌زدایی شاعران بر شمرده‌اند، از جمله سیروس شمیسا آن را به چهار طریق قابل حصول می‌داند:

۱- مجاز و استعاره و کنایه که در آنها لغات در معانی اصلی خود به کار نمی‌روند، مثلاً شاعر به جای اسم آشنای خورشید می‌گوید «کاشف معدن صبح» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۵۹) البته اگر تنها مجاز و استعاره و کنایه را زعمی از آشنایی‌زدایی تلقی کنیم، نادرست خواهد بود؛ زیرا بسیاری از کنایه‌ها و استعاره‌ها رفته رفته و با تکرار فراوان به هنجار و عادت بدل می‌شوند.

۲- صناعات ادبی: مثلاً استفاده از ایهام که به معنای دور و نزدیک لغت و ایجاد توهم در خواننده است. (همان: ۱۶۰)

۳- تعریف دوباره: یا روایت تازه یا ارائه‌ی تصاویر تازه. مثلاً صائب دست دراز کردن به جهت گدایی را که تصویری مبتذل است به صورت پُل بستن برای گذشتن از آبرو تعبیر کرده است. (همان: ۱۶۱)

دست طمع چو پیش کسان می‌کنی دراز / پُل بسته‌ای که بخذری از آبروی خویش (صائب)

۴- تصرف در محور همنشینی: هرگونه از دست‌کاری دستوری و یا تغییر در رابطه افقی کلمات با یکدیگر؛ مثلاً نمونه‌ی ذیل از شاملو که «هنوز» در آن قید است نه اسم و استعاره‌ی مکتبه‌ی تخیلیه و هم ایهام تناسب وجود دارد. (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۶۱)

و ما بی تو دوره می‌کنیم شب را و روز را / هنوز را (شاملو، ۱۳۸۳: ۱۷۹)

چنان که ذکر شد آشنایی‌زدایی یکی از مهم‌ترین نظریات فرمالیست‌های روس است. بر همین اساس می‌توان بسیاری از آثار بزرگ ادبی را مورد بررسی قرار داد. وقتی شاعری یا بسامد زیادی در شعر یا داستان به عدول از هنجار دست می‌زند ایجاد سبک می‌کند. به عنوان مثال در آثار شاعرانی چون حافظ، مولوی، فردوسی، صائب، سعدی، هماد تبریزی، نظامی، خاقانی، فروغ و سپهری... و در آثار نویسندگانی چون صادق هدایت می‌توان به بررسی این مقوله از نقد پرداخت. از میان بزرگان یاد شده هماد تبریزی نسبت به سایر شاعران، ناشناخته مانده و عظمت و بزرگی چندین شاعر سترگی، در پرده‌ی ابهام و سیاهی مانده، بنابراین پژوهش در این امر، از اهمیت فراوانی برخوردار می‌باشد. وی در عصری که چنین مباحثی از نقد ادبی مطرح نبوده به آشنایی‌زدایی در شعر دست زده و سخن را به آسمان برین رسانده است. ناگفته نماند که هنجارگریزی او از نظر آگاه نیست، بلکه درون او و سخنان شورانگیز اوست که می‌طلبد با بیانی بدیع و متفاوت از منجز رایج اظهار شود. عادت شکنی‌های وی در بسیاری از موارد با گذر قرن‌ها هنوز هم به عادت تبدیل نشده است. بررسی هنجارگریزی‌های معنایی که از طریق استفاده از ابزارهای بیانی به ظهور می‌رسد ما را به باغ پر رمز و راز شاعر در پیوندهای عاطفی و آفرینش نگاره‌های نگارین و خیال‌های به آذربایجان شاعر رهنمون می‌شود و گشت و گذار عالمانه در هنجارافزایی‌های شاعر که از طریق ابزارهای بدیعی و عروضی و مخصوصاً موسیقی و توازن‌های گوشنواز حاصل می‌شود ضمن اعتلای روح به ذرویی، آوازی و اغتذای روح از عالم معنی، قدرت سحراری و دلبری شاعران - آن پسین صف کبریایی عالم آفرینش - را به ما باز می‌نمایاند. پژوهش در حوزه‌ی علم «معانی» به فصاحت واژه‌ها، بلاغت ترکیب‌ها، گروه‌ها و کیفیت چینش واژه‌ها و جملات نظر دارد و با توجه به اهداف جملات و مقاصد شاعر، ما را به مقتضای حال مخاطب اثر و انگیزه‌های درونی صاحب اثر آگاه می‌نماید.

هدف این اثر، بیشتر شناختن و شناساندن جنبه‌های بلاغت در سه حوزه: بیان، معانی و آموزش گام به گام این علوم به دوستداران شعر و ادبیات، به ویژه دانشجویان زبان و ادبیات فارسی است؛ به گونه‌ای که گوشه‌ای از مشکلات این علوم را با ذکر نمونه‌های روشن و متنوع از دیوان هماد تبریزی مرتفع سازد و این کتاب چراغی باشد، پیش پای مطالعه‌کنندگان این علوم، تا بتوانند به کمک آن، درک عمیقی از کلام هنری و روح تصویرگری این پیامبران زمینی حاصل نمایند. هدف دیگر این اثر، رهایی‌بخشیدن مخاطب از هرگونه عادت و تکرار از طریق گسترش نمونه‌های مربوط به مباحث علوم بلاغی است.